

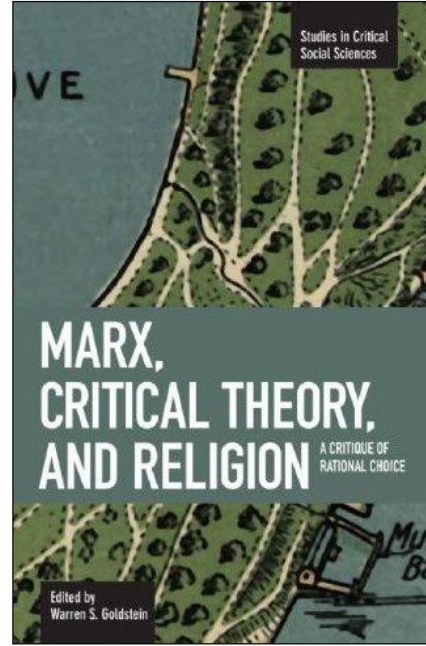
KİTAP TANITIM VE DEĞERLENDİRMELERİ

Warren S. Goldstein (editor), *Marx, Critical Theory and Religion: A Critique of Rational Choice*, 2nd edit.: Haymarket Books, Chicago 2009, IX+407 s.

Tamer YILDIRIM*

Din sosyolojisinin son zamanlarda özellikle incelemeye ve üzerinde durmaya başladığı konulardan birisi de rasyonel seçim/tercih teorisi. Rasyonel seçim teorisi toplumsal yaşamın büyük bir kesiminin bireysel rasyonel eylem ilişkilerinin modeller aracılığıyla açıklanabileceğini ileri sürmektedir. Teoriye göre rasyonel davranış modellerinin tam olarak gerçekçi olmasını gerektirmez. Amaç daha fazla başarılı öngöründe bulunmak bu yapılamamışsa daha doğru rasyonel eylem modelleri geliştirmek bu da başarısız olursa rasyonel olmayan unsurların insan eylemlerindeki yerini belirlemek için gerekli araları sağlamaktır. Rasyonel seçim teorisi bütün bireylerin kendi faydalarını en üste çıkarmaya çalıştıkları

varsayar. Bu görüşe göre iyi eğitilmiş bir Batılıyı ilkel diğer insanlardan ayıran unsur rasyonelliklerinin işlevselliği değil başa çıkmak zorunda oldukları dış koşullardır. Bu kurama göre insanlar bir tercih yapmak durumunda kaldıklarında genellikle en iyi davranış tarzı olduğunu inandıkları şeyi seçerler. Kısaca bu teori bireylerin, yararlarını çoğaltma amaçlı etkileşimlerdeki sosyal davranışlarını inceler. Çağımızda Rasyonel seçim teorisinin mimarı olarak Jon

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Elster kabul edilirken Erving Goffman tarafından da geliştirildiği belirtilir. Fakat rasyonel seçim teorisinde başlangıç olarak en önemli isimler Marx Theodor Horkheimer ve Adorno ve daha sonra kısmen Walter Benjamin olduğunu ifade etmek gerekir.

Burada ele aldığımız kitapta yer alan makalelerde Marx'ın ve dinin analizi için eleştirel teorisinin çatısını kurma çabası vardır. Yazarlar din analizinin çerçevesini oluştururken Marksist ve eleştirel teoriyi temel almışlardır. Kitabın oluşturulma amacı rasyonel din teorisine bir alternatif olarak din sosyolojisi için eleştirel bir din teorisi kurmak ve bunu yapmakla pozitivistimin, yeni muhafazakârlığın ve dini rasyonel seçim teorisinin rasyonalitesinin tek boyutlu bir algılama biçiminin eleştirisinin de yapılmış olacağı belirtilmiştir (s. 1). Yani amaç dinin eleştirel, tarihsel bilgi kuramını rasyonel seçime bir alternatif olarak yerleştirmektir. Bu amaçta pozitivistimin bir eleştirisini, piyasanın yönlendirdiği ekonomilerin eleştirisini varsayımlarını ve dinin rasyonel seçim teorisi altında yatan rasyonellik kavramının tek boyutluluğunu birbiriyle irtibatlandırarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Kitabın editörünün de belirttiği gibi eleştirel din teorisi din sosyolojisi araştırmaları için yeni yollar sağlayacak gibi görünmektedir (s. 7).

Kitapta sadece rasyonel seçim teorisi değil eleştirel din teorisi de önemli bir yer tutar. Bu anlamda eleştirel din teorisi özellikle diyalektik bir perspektiften dinin analizini yapar. Eleştirel teori, çoğulcu toplumlarda zümreler arasındaki ideolojik bölünmeyi sınıfların, kültürel ve etnik farklılıkların bir ifadesi olarak görür. Ayrıca ideoloji/din ve maddi ilgiler/ekonomi arasında diyalektik bir karşılıklı etkileşim görür. Eleştirel din teorisinin merkezinde sekülerleşmenin diyalektik bir teorisi yer alır. Sekülerleşmeyi tek yönlü bir süreç olarak görmekten ziyade eleştirel din teorisi sekülerleşmenin ve daha özelde dini rasyonelleşmenin diyalektik bir tarzda gerçekleştiğini görür. Fundamentalizm ve modernite arasında devam eden çatışma bu diyalektiğin bir bölümü olarak görülür.

Kitabı oluşturan makaleler 2005 yılında çıkan *Critical Sociology* (Vol. 31; 1-2) sayısında yer alan makalelerdir. Fakat kitap haline getirildiğinde yazarlar makalelerinde bazı değişiklikler yapmıştır ve birinci baskısı 2006 yılında Leiden'de Brill tarafından basılmıştır.

Kitap, editör tarafından yazılan "Marx, Critical Theory and Religion: A Critique of Rational Choice" (s. 1-7) adlı bir giriş yazısı ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün başlığı "Marx" (s. 11-58), ikinci bölümün başlığı "Eleştirel Teori" (s. 61-204) ve üçüncü bölümün başlığı "Din" (s. 205-357) adını

taşımaktadır. Fakat bu üç bölümün uzunluğunun birbirleriyle orantılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

“Marx” adını taşıyan birinci bölümde genel olarak Marx’ın dine bakış açısı değerlendiriliyor. Özellikle Marx’ın dinle alakalı bazı yazılarının yeniden ele alındığı bu bölümün ilk makalesi Andrew M. McKinnon tarafından yazılan “Opium as Dialectics of Religion: Metaphor, expression and Protest” (s. 11-29) ‘de Marx’ın çok bilinen “din halkların afyonudur” ifadesine değinerek bunun yanlış yorumlandığını belirtiyor. Yazar, bu ifadenin söylendiği 19. yüzyılın ortalarında anlaşıldığı biçimiyle değerlendirerek; tarihsel bağlamında ele alınması gerektiğini belirtiyor. Çünkü Marksizm’in ‘afyon’ kelimesini yanlış yorumlanmasıyla din kavramını basite indirgeyen bakış açısına sahip olduğuna ve bunu değiştirmesi gerektiğine ve Marksist din sosyolojisinin dini diyalektik olarak anlaması gerektiğine dikkat çekiyor. İkinci makale ise William Clare Roberts tarafından yazılan “The Origin of Political Economy and the Descent of Marx” (s. 31-58) adını taşımaktadır. Bu makalede yazar, Dante’nin *Divine Comedy*’sini Marx’ın ekonomi politiğin eleştirisinde nasıl kullandığına değiniyor ve Marx’ın politik ekonomi eleştirisiyle Dante’nin araf ve cehennem yolculuğu arasındaki paralelliklere değiniyor. *Divine Comedy*’de cehennemin kapısında yazan “Ey buraya girecek olan kişi bütün umutlarından vazgeç” sözünü alıntılamanın Marx’ın 1859’daki *Politik Ekonominin Eleştirisine Önsöz*’de buna dikkatleri çektiğini ve Marx’ın niçin kapitalizm eleştirisini cehenneme girmek olarak değerlendirdiğini açıklıyor.

“Eleştirel Teori” adlı kitabın ikinci bölümde yer alan makaleler eleştirel teorinin dinle ilişkisinin görünümünü inceliyor. Bu makaleler eleştirel din teorisinin teorik çatısını oluşturuyor gibidir. Dinin oynadığı role ilişkin sorunları ele alan Frankfurt Okulu’na bağlı teorisyenler tarafından yazılanların değerlendirilmesiyle ilgilidir. Bu bölümün ilk makalesi “Toward a Dialectical Sociology of Religion: A Critique of Positivism and Clerico-Fascism”i (s. 61-114) yazan Rudolf J. Siebert eleştirel din teorisinin kurucusu ve bu terimi ortaya atan ve son 40 yılda onu geliştiren kişidir. Dini ve seküler arasındaki ilişkiyi diyalektik bir anlaşılma ile eleştirel din teorisinin nasıl açıklanacağını gösterir; aynı zamanda rasyonel seçim teorisini haklı çıkaran yeni muhafazakârlığı kullanarak pozitivist bir eleştirisini sunar. Siebert’e göre Hegel’in din felsefesinin asıl amacı din ile seküler’in arasındaki, iman ile akıl arasındaki, vahiy ile aydınlanma arasındaki modern düşmanlığın uzlaştırılmasıydı. Bu, iman ve bilgiyle alakalı olduğu kadar “Sol-Hegelci eleştirel toplum teorisi”nin de amacıdır. Çünkü Hegel’in kutsal ile profanın arasını idealist bir tarzda uzlaştırmasınının

başarısı düşüktür. Tabii ki, materyalist eleştirel toplum teorisi dini ve seküler arasındaki modern düşmanlığı uzlaştıramaz. Fakat bu en azından kutsal ile profan arasındaki diyalektiği açık tutmaya yardım eder (s. 62). Bölümün ikinci makalesi Frankfurt Okulunun en önemli yöneticisi Marx Horkheimer'ın ölümünden beş yıl önce yazmış olduğu "Psalm 91" (İng. çev. Michael R. Ott) (s.115-120) adlı yazısının çevirisidir. Eleştirel teorinin bir kurucusu olarak da görülen Horkheimer aynı zamanda bir neo-Marksist'tir ve hayatının son döneminde Marksizm'i bırakmaksızın Yahudi teolojisine dönmüştür ki, bu bir paradoksu da içinde barındırmaktadır. Üçüncü makale "The Notion of the Totally "other" and its Consequence in the Critical Theory of Religion and the Rational Choice Theory of Religion" da (s. 121-150) Michael R. Ott doğrudan dinin rasyonel seçim teorisini ele alır ve rasyonel seçim teorisinin dine pozitivist piyasa tabanlı yaklaşımını kapitalist ekonomik sistemin bir yasallaştırması olarak değerlendirir. Çünkü rasyonel seçim teorisinin yükselişi Hıristiyan sağının yükselmesiyle aynı anda meydana gelmiştir. Buradan hareketle Ott da diyalektik olarak Yahudi-Hıristiyanlığın peygamberi Mesihçi temellerini muhafaza eden eleştirel din teorisini buna bir alternatif olarak teklif etmektedir. Bölümün dördüncü makalesi "From A Beatiful mind to the Beatiful Soul: Rational Choice, Religion and the Critical Theory of Adorno&Horkheimer" da (s.151-177) Cristopher Craig Brittain, eleştirel teori perspektifinden rasyonel seçimin eleştirisini yapar. Bunun için de Rasyonel seçimle bağlantılı oyun teorisinin geliştirenlerden birisi olan John Nash hakkındaki "A Beatiful Mind" adlı filmin bir sahnesini kullanır. Rasyonel seçimin rasyonelliğinin tek boyutlu şeklinin sınırlıklarına dikkat çeker ve Max Weber ve Frankfurt Okulu tarafından ortaya konulan rasyonelliğin çok boyutluluğuyla onu karşılaştırır. Eleştirel teorinin dine disiplinler arası yaklaşımını daha az indirgemeci bir açıklama sağlayan bir şekli olarak teklif eder. Ve bölümün son makalesi "Intersubjectivity and Religious Language: Toward a Critique of Regressive Trends in Thanatology" de (s. 179-201) Kenneth G. MacKendrick eleştirel din teorisi perspektifinden tanatoloji (ölüm araştırmalarını) inceler. Konuya yani ölüme tipik üç yaklaşım olan geleneksel, modern ve neo-modern (modern'in sonu ile postmodern'i kapsayan) yaklaşımı ele alır.

"Din" başlıklı kitabın üçüncü bölümü dinin eleştirel teorisini ele alıp bunu dine uygulamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla bu bölümünün makaleleri eleştirel din teorisinin uygulamaları olarak değerlendirilebilir. Bölümün ilk makalesi Warren S. Goldstein'in "Ancient Judaism and Early Christianity: A Critical Dialectical/Conflict Approach to Biblical History" (205-222), özellikle Max Weber, Karl Kautsky ve Ernst Bloch'tan oldukça alıntılar taşımakta ve onların gö-

rüş açlarından beslenerek yazılmış gibidir. Bir çeşit çatışma yaklaşımını Kitab-ı Mukaddes'e ait tarihe uygulamaktadır. Yazarın buradan hareketle sadece sınıf temelli çatışmaları değil; bilakis seçkinler ve diğer milletler arasındaki çatışmaları da konu edinmektedir. Yazar bu çatışmaların antik Yahudi toplumunda güçlü gerilimlere sebep olan diyalektiğin bir parçası olduğunu belirtmektedir. Bölümün ikinci makalesi "The Concept of Choice in the Rise of Christianity: A Critique of Rational-Choice Theory" (s. 223-248)'de George Lundskow, Rodney Stark'ın *Rise of Christianity* adlı eserinden hareketle rasyonel seçim eleştirisini ele almakta ve sınıf yapısı ilişkisinde eleştirel din teorisini teklif etmekte ve bu konuda Roma Krallığı ve ilk dönem Hıristiyanlığına değinmektedir. Lundskow'a göre, düşünce ve hareketin sadece bir temelini kabul eden rasyonel seçim teorisinin aksine Marksist gelenek, pek çok sosyal faktörün özellikle de sınıf ve kültürün etkileşimini kabul eder (244-246). Bonnie Wright ve Anne Warfield Rawls'un "Speaking in Tongues: A Dialectical of Faith and Practice" de (s. 249-284), yazarlar etnografik bir araştırmayla Michagen Ditroit'teki "Assemblies of God Kilisesi"nin iki uygulamasına değinmekte ve bu noktada özellikle Marx, Durkheim, Mills, Goffman ve Granfinkel'e dayanan argümanlarıyla inanç ve amel arasında diyalektik bir ilişki kurmaya çalışmaktadırlar. Lauren Langman'ın İslâmi fundamentalizm ile ilgili "From the Caliphate to the Shaheedim: Toward a Critical Theory of Islam" (s. 285-341) adlı makalesinde, politik İslâm veya İslâmiyet ile ilgili analizlerinde Frankfurt Okulu, Marx, Freud, Nietzsche ve Weber'den alıntılar yapar. Yani makalesinde Frankfurt Okulunun eleştirel teorisini temel olarak kullanır. Weber'in kapitalizmin gelişiminin Batı'nın dışında ve özellikle İslâm dünyasında niçin vuku bulmadığı meselesine Langman'ın İslâm'da kilise-devlet ayrımı gibi bir ayrılığın bulunmamasının etkili olduğunu belirterek cevaplandırır. Frankfurt Okulu'ndan özellikle faşizm hakkındaki değerlendirmeleri alır ve İslâmi fundamentalizminin 'imanlı faşizm'i (clerico-faşizm) (yani faşizmin politik ve ekonomik doktrinlerinin teoloji ve dini geleneklerle birleştiren ideolojik bir oluşum) ve klasik faşizm arasındaki benzerliklere değinir. İslâmiyet'in 'rasyonel bir seçim' olmadığını belirtir. İslâm toplumlarının kötü ekonomik şartlardan kurtulmalarının tek yolunun toplumun bütünüyle rasyonelleşmesi olduğunu ifade eder. Yalnız burada şöyle bir sorun var gibi görünmektedir; eğer temel bakış açımızı Frankfurt Okulu, Marx, Freud, Nietzsche, Weber oluşturursa -sonuncusu hariç diğerlerinden hareketle- Hıristiyanlığın da, Yahudiliğin de rasyonel bir seçim olmayacağı sonucu çıkacaktır. Bu noktada yazarın makalesinde tarafgir bir mantıkla hareket ettiği görülmektedir. Yazarın değerlendirmesiyle "Marx'a göre yabancılaşma; ücretli işçinin, metalaştırılmış işçi gücünün bir sonucudur ve onun

analizi toplumu eleştirel olarak anlamada kalıcı bir etkiye sahiptir. Marx ideolojilerin sınıf egemenliği sisteminin yeniden üretmeye hizmet etme yoluyla yabancılaşmayı nasıl bastırıldığını veya hafiflettiğini göstermiştir ve din hakkındaki görüşleri gerçek acıyı ve ekonomik yoksunluğun acısını ve yabancılaşmayı nasıl açıkladığını gösterir. Bundan başka din iyileştirici bir umut taahhüt eder, fakat proletarya için daha iyi bir hayat ölümden sonra da görülüyordu. 160 yıldan daha fazla bir süre önce yazılan Marx'ın öngörülerini bugün için taslak olarak kalmıştır. Çünkü din, maddi çıkarların bir ifadesi ve ideoloji olarak yabancılaşmayı, tahakkümü ve sömürmeyi vadeden umudun açık bir şekilde dile getirilmesi olarak hala ayaktadır" (s. 334). Bu değerlendirmeden yazarın Marksist bir bakış açısıyla konuları değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Langman, Marx'ın 'dinin insanlık tarihinde önemli bir rol oynamışken gücünün giderek azalmakta olduğu' görüşüne sahip olduğunu ve sekülerleşme teorisinin bu ilk biçiminin Batı Avrupa'da nihai anlamda doğrulandığını (s. 288) belirtir. Son makalede David Gay, Warren S. Goldstein, Ann Campell Buck'ın "Operationalizing the Critical Theory of Religion" da (s. 343-357) yazarlar, Karl Marx, Freud ve Weber tarafından ifade edilen eleştirel din teorisinin bazı temel kavramlarını ele alıp, bunu tablolar halinde sunarlar. Özellikle travma ve dinsellik arasındaki ilişkiye değinerek rasyonel seçim teorisine uyumlu olarak kiliseye devam edenlerde travma olayının daha düşük olduğunu anket çalışmasıyla ortaya koyarlar. Fakat bu durumda bazı farklılıkların ortaya çıkabileceğine değinen yazarlar travma ve din arasında çift yönlü diyalektik bir ilişkinin bulunduğunu ve verilerin de bu ilişkiyi kurmak için yetersiz olduğunu belirtirler. Bu noktada yazarların dine karşı bir tavırları var gibidir. Zira bu konuda farklı cemaat hatta farklı din mensupları arasında yapılmış olan ve buradaki sonuçları destekleyen pek çok çalışma mevcuttur. Fakat kastedilen husus eğer -kendilerinin yapmış oldukları da dâhil- bu tür araştırmaların güvenilirlik derecesi konusunda ise bu, sadece belirtilen konu değil; bu şekilde yapılan bütün araştırmalar için geçerlidir. Makalenin yazarlarına göre Marx'ın din hakkındaki en iyi bilinen ifadesi "din halkların afyonudur", metinden ve tarihsel bağlamından alınan bu alıntı yanlış anlaşılmıştır. İnsanların, afyonun 19. yüzyılda resmi olduğu bağlamını bilmeye ihtiyacı vardır. Afyon sadece bir uyuşturucu değildi; bilakis tıbbi amaçlar içinde kullanılıyordu (Marx'ın bizatihi kendisi afyon kullanmıştı). Marx'ın dindarlıkla acı çekme arasında çift yönlü açıkladığı ilişki diyalektiktir. Dini acı çekme, gerçek acının bir ifadesidir ve ona karşı bir protestodur. Eğer bu doğruysa o zaman din acı çekmeye bir cevap olarak doğar ve onun tecrübesini hafifletmeye yardım etmelidir ancak ona sebep olan durumlar zorunlu değildir. Fakat acının ölçümünü nasıl yapacağız. Bazı acı çekmeler

doğrudan ekonomik sebeplerden olabilir diğer acı çekmeler hastalığa veya psikolojik faktörlere bağlı olurken sosyo-ekonomik faktörler doğrudan sebep olmazlar.” (s. 343-344).

Sonuç olarak dine yaklaşım tarzı onu nasıl ele alacağımızı belirler eğer onu doğaüstüyle ilişkili olan şey olarak ele alırsak dindar bir yaklaşım fakat onu objektif hakikatle ilgili olarak ele alırsak ateist bir yaklaşım ortaya koymamızın olası bir durum olduğu özellikle belirtilir. Kitap oldukça yoğun bir çalışmanın ürünü olsa da; rasyonel seçim teorisinin açıklayabildikleri, açıklayacağını iddia ettiklerinin yanında küçük kaldığı görülmektedir.

Kitapta ayrıca siyaset felsefesinde analitik felsefenin teknikleriyle modern sosyal bilimlerin rasyonel seçim teorisi araçlarını kullanarak Marx ve Marksistlerin görüşlerini açıklamakta kullanan Oxford Üniversitesi filozoflarından G. A. Cohen'in "*Karl Marx's Theory of History: A Defence*" adlı kitabı D. Gren ve I. Shapiro'nun "*Pathologies of Rational Choice Theory*" kitabına ve ekonomist John Roemer, sosyolog Erik Olin Wright'ın alandaki önemli çalışmalarına ve görüşlerine değinilmemiştir. Bu farklı bakış açılarının oluşmasını daraltmış gibidir. Fakat Marksizm'in de genelde din; özelde din sosyolojisi hakkında bilmezlikten gelme veya önem vermeme eğiliminden ziyade farklı bir yaklaşım tarzıyla bu konuları ele alabileceğini göstermesi açısından önemlidir.